

वैकल्पिक शिक्षामा अनलाइन कक्षाको प्रभावकारीता

<https://doi.org/10.3126/tej.v11i1.54444>

विदुर बनियाँ

baniyabidur139@gmail.com

Article History

Received

Revised

Accepted

20th December, 2022

22nd January, 2023

5th February, 2023

लेखसार

वैकल्पिक शिक्षाले वर्तमान समयमा परम्परागत रूपमा चलि रहेको शिक्षा प्रणालीको विकल्पमा प्रदान गरिने शिक्षा पद्धतिलाई जनाउँछ। यस किसिमको शिक्षाले विभिन्न कारणले गर्दा शिक्षाको मूल धारमा आउन नसकेका व्यक्तिहरूलाई शैक्षिक अवसर तथा पहुँच प्रदान गर्ने कार्यमा माध्यमको रूपमा काम गर्दछ। कोभिड महामारीले निम्त्याएको स्वास्थ्य सङ्कटसँगै वैकल्पिक शिक्षाको आवश्यकता बढ्दै गएको परिवेशमा यस अध्ययनलाई विभिन्न किसिमका रोगहरूको चपेटामा समाज गुञ्जंदा वैकल्पिक माध्यम के हुन सक्छ भन्ने सन्दर्भमा केन्द्रित गरिएको छ। अनलाइन कक्षाको सन्दर्भ तथा यसको प्रभावकारीता पहिचान गर्ने उद्देश्य राखी तयार पारिएको यस लेखमा अनलाइन कक्षाले विश्वव्यापी महामारीको अवस्थामा मात्र नभई सामान्य अवस्थामा पनि कसरी वैकल्पिक शिक्षण सिकाइको माध्यमका रूपमा काम गर्न सक्छ भन्ने कुरालाई उजागर गरिएको छ। गुणात्मक विधिमा आधारित रहेर गोरखा नगरपालिकामा अवस्थित एक विद्यालयका शिक्षक र विद्यार्थीसँग अन्तर्क्रिया विधि मार्फत् तथ्यांकमा सङ्कलन गरि त्यसैका आधारमा यो लेख तयार गरिएको छ। प्राप्त सुचना र तथ्यांकको विश्लेषणबाट वर्तमान समयमा अनलाइन शिक्षा सामान्य शिक्षाको विकल्प मात्र नभई समग्र शिक्षाको आवश्यक अंशका रूपमा कार्यान्वयनमा आएको पाइएको छ। समय सापेक्ष आधुनिक शिक्षा पद्धतिको एउटा आवश्यकीय प्रक्रियाको रूपमा वैकल्पिक शिक्षालाई सरोकारवालाहरूले लिएको देखिन्छ। अध्ययनको प्राप्तिका आधारमा वैकल्पिक शिक्षालाई अनलाइन शिक्षा पद्धतिसँग जोडेर प्रविधिको प्रयोगसँगै प्रभावकारी शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप अगाडि बढाउनु आजको आवश्यकता रहेको छ।

मुख्य शब्दावली : वैकल्पिक शिक्षा, अनलाइन कक्षा, कोरोना महामारी, सौँच रूपान्तरण, सिकाइ सहजीकरण।

विषय प्रवेश

विश्वमा वैकल्पिक शिक्षाको सन्दर्भमा अठारौँ शताब्दीपछि खुला शिक्षा, पत्राचार शिक्षा, रेडियो शिक्षा तथा दुर शिक्षाका प्रयोगहरू क्रमिक रूपमा हुँदै आएको पाइन्छ (कार्की, २०५४)। उन्नाइसौँ शताब्दीपछिको समयमा विकशित तथा विकासोन्मुख मुलुकहरूले औपचारिक तथा विद्यालयीय शिक्षाको विकल्पका रूपमा अनौपचारिक, वैकल्पिक, पत्राचार तथा खुला शिक्षाको पद्धतिलाई अवलम्बन गरेको पाउन सकिन्छ। समयको परिवर्तन होस् वा विज्ञान प्रविधिको विकास अथवा शिक्षा क्षेत्रमा आएका नविन प्रवर्तन यी सबैको कारणले मानिसहरू वैकल्पिक शिक्षातर्फ आकर्षित हुँदै आएका छन्। नेपाल पनि यस किसिमको वैकल्पिक शिक्षाको प्रयोगबाट अछुतो रहन सकेको छैन।

यसबाट एकातर्फ शिक्षाका समयसापेक्ष लक्ष्यहरू हाँसील गर्नका लागि मद्दत मिलेको छ भने अर्को तर्फ विश्व परिवेशमा आएका नव प्रवर्तन अनुसार शिक्षा प्रदान गर्ने नयाँ पद्धतिको समेत प्रयोग गर्ने अवसर मिलेको छ।

संसारमा एकै प्रकारको शिक्षा सबैलाई हनुपर्छ, जुनसुकै उमेर र स्तरका मानिसले औपचारिक शिक्षामा प्रवेश पाउनुपर्छ भन्ने अर्थमा खुल्ला शिक्षालाई लिइनु हुँदैन (वाग्ले, २०५३)। पराम्परागत सिकाइ पद्धतिले मात्र सबैलाई

समेट्न सकेन, त्यो पर्याप्त भएन, शैक्षिक अवसरहरूमा समानता हुनुपर्छ, प्रजातान्त्रीकरण हुनुपर्छ र शिक्षा सबैका लागि हुनुपर्छ भनेर औपचारिक शिक्षाको विकल्पमा विभिन्न शैक्षिक कार्यक्रमहरू देखा परे । यसरी नै देखा परेको शिक्षाको एउटा विकल्प खुला शिक्षा पद्धति हो । सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, पारिवारिक, भौगोलिक आदि कारणले औपचारिक शिक्षा लिनबाट बञ्चित व्यक्ति, वर्ग र समुदायका मानिसहरूले पनि आफ्नो समय, अवस्था, इच्छा र आवश्यकताअनुसार अन्य शैक्षिक कार्यक्रमहरूमा समावेश भई शिक्षा प्राप्त गर्न सकून् भनेर आएको एउटा आधुनिक दृष्टिकोण खुला शिक्षा हो ।

कुनै पनि व्यक्ति शिक्षा प्राप्त गर्न नसकी उसको उन्नतिमा पछि पर्नु हुँदैन भन्दै सामाजिक न्यायको दृष्टिले शिक्षा प्रदान गर्न यो धारणा अघि आएको हो (शर्मा, २०६४) । शिक्षामा भएको औपचारिक संरचनाले सिद्धान्ततः सबै लाई शिक्षा खुला छ भन्छ तर त्यहाँको बढी औपचारिकताले गर्दा शिक्षा लिन कठिन हुन्छ । उनीहरूका निमित्त खुला शिक्षा प्रदान गर्ने कार्यक्रमहरूले सिकाइमा योगदान पुऱ्याउँछन् । यसको प्रमुख अभिप्राय भनेको नै सबैका लागि शिक्षाको ढोका खुला गर्नु हो । यस्तो शिक्षाका कार्यक्रमहरूअनुसार आफूलाई पायक पर्ने, सर्वसुलभ हुने, पहुँच पुग्ने, आफ्ना पेसागत तथा व्यावसायीक कार्यहरू पनि छोड्न नपर्ने ढङ्गले शिक्षा प्राप्त गर्ने अवसर खुला शिक्षा पद्धतिले प्रदान गर्छ । खुला शिक्षा पद्धतिमा पनि औपचारिक र अनौपचारिक शिक्षा दिन सकिन्छ । अतः यो शिक्षाबाट पनि अनौपचारिक तथा औपचारिक शिक्षाका कार्यक्रममा संलग्न भई शिक्षा लिने अवसर प्राप्त हुन्छ (कोइराला, २०६४) । खुला विश्वविद्यालय, खुला विद्यालयहरू, आमसञ्चारका साधनहरूमा आधारित शिक्षा, पत्राचार शिक्षा, रेडियो शिक्षा, टेलिभिजन शिक्षा, दूर शिक्षा, स्वः अध्ययनका तरिकाहरू, अनलाइन कक्षाहरू, अनौपचारिक शिक्षाका विविध कार्यक्रमहरू खुला शिक्षा प्रदान गर्ने विभिन्न निकाय तथा कार्यक्रमका उदाहरणहरू हुन् । यसरी अनियमित, औपचारिक र अनौपचारिक शिक्षाका विभिन्न निकायहरूबाट आफ्नो-आफ्नो गति, समय र स्वतन्त्रता अनुकूल प्राप्त गरिने सिकाइलाई नै खुला शिक्षा भन्न सकिन्छ ।

अनलाइन शिक्षा पद्धति कोरोनाको महामारीको अवस्थामा वैकल्पिक माध्यमको रूपमा प्रयोगमा आएको भएता पनि यसको निरन्तर प्रयोगले सिर्जना गरेका समस्या तथा यसको निरन्तरताको सन्दर्भलाई यस लेखमा प्रस्तुत गर्न खोजिएको छ । सैद्धान्तिक रूपमा खुला शिक्षाको बहस सयौं वर्ष अगाडि भएता पनि यसको व्यावहारिक पक्षको सबलता समय सापेक्ष बढ्दै गएको पाइन्छ । विभिन्न सैद्धान्तिक तथा अनुभवजन्य सन्दर्भहरूलाई आधार मान्दा पनि वैकल्पिक शिक्षा के अनलाइन शिक्षा पद्धति मात्र हो ? अथवा अनलाइन शिक्षा बाहेक पनि अन्य पद्धतिहरू वैकल्पिक शिक्षा पद्धतिका अङ्ग बन्न सक्छन् वा सक्तैनन् भन्ने कुराले अनुसन्धानात्मक खाडलको रूपमा काम गरेको छ । यस सन्दर्भमा अनलाइन शिक्षालाई वैकल्पिक शिक्षा पद्धतिको कुन स्वरूपको आधारको रूपमा प्रयोग गरिएको छ र यसको प्रभावकारिता के छ भन्ने तथ्यलाई केलाउने प्रयत्न गरिएको छ ।

समस्याको कथन

परम्परागत रूपमा चलिरहेका शिक्षा पद्धतिले वर्तमान समयमा सबैका लागि न्यायको प्रत्याभूत गर्न सक्तैनन् । कोरोना जस्तो महामारीको अवस्थामा साधारण औपचारिक तथा परम्परागत शिक्षाले सबैको लागि पहुँच प्रदान गर्न सक्ने अवस्था रहँदैन । यस अवस्थामा वैकल्पिक माध्यमको रूपमा अनलाइन कक्षाले सबैका लागि शिक्षा प्रदान गर्न सहयोग गरेको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा वैकल्पिक शिक्षा पद्धतिमा अनलाइन कक्षासँग सम्बन्धित अध्ययनहरू पर्याप्त मात्रामा नभएकाले यसलाई अध्ययनको विषयवस्तुका रूपमा प्रस्तुत गरिएको हो । प्रस्तुत लेखले वैकल्पिक शिक्षामा अनलाइन कक्षाको अवस्था कस्तो छ र वैकल्पिक शिक्षामा अनलाइन कक्षाको प्रभावकारिता कस्तो रहेको छ भन्ने दुईवटा मुलभूत प्रश्नलाई सम्बोधन गरेको छ ।

अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनका उद्देश्यहरू निम्न अनुसार रहेका छन्:

क. वैकल्पिक शिक्षामा अनलाइन कक्षाको अवस्था पहिचान गर्नु,

ख. वैकल्पिक शिक्षामा अनलाइन कक्षाको प्रभावकारीता विश्लेषण गर्नु ।

सम्बन्धित साहित्य समीक्षा

यस अन्तर्गत सैद्धान्तिक र अनुभवजन्य साहित्य समीक्षा भित्र रही खुला तथा वैकल्पिक शिक्षाको सन्दर्भलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

खुला तथा वैकल्पिक शिक्षाको सन्दर्भ

सन् १८४० मा बेलायतमा एउटा निजी संस्थाले पत्राचार शिक्षाबाट खुला शिक्षा शुरूवात गरेको पाइन्छ । सन् १८५६ मा T. Charls ले फ्रेन्च भाषा पढाउन बर्लिनमा एउटा संस्था खोली पत्राचार शिक्षाको प्रारम्भ गरेका थिए भने सन् १८९१ मा अमेरिका, १८९२ मा सिकागो, १८९८ मा स्विडेन, १९१० मा अस्ट्रेलिया, १९२० मा दिल्ली विश्वविद्यालयले पत्राचार शिक्षाको कार्यक्रम प्रारम्भ गरी खुला शिक्षाका तरिकामा विस्तार भएको पाइन्छ (भट्टराई, २०७४) । नेपालमा पनि वि.सं. २०७३ मा खुला विश्वविद्यालय स्थापना भई उच्च शिक्षाका विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा आएको पाइन्छ । वि.सं. २०६४ साल वैशाख १ गतेदेखि तत्कालिन ५ विकास क्षेत्रमा एक-एक वटा खुला विद्यालयमार्फत सिकाइ गरी एस.एल.सी परीक्षामा समेत समावेश भई कतिपय उत्तीर्ण पनि भइ सकेका छन् । खुला विद्यालयहरू मार्फत माध्यमिक तहको शिक्षा खुला सिकाइ पद्धतिबाट प्रदान गरिँदैछ । २०६७/०६८ मा ८५ विद्यालय र त्यहाँ ७५०० विद्यार्थी भर्ना भएका थिए । पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालयले खुला सिकाइमार्फत एक वर्षे वि.एड. कार्यक्रम २०५८ सालदेखि सञ्चालन गर्दै आइरहेको छ । खुला शिक्षामा यस्ता कार्यक्रमहरू विस्तार गर्न सकेको अवस्थामा धेरैलाई शिक्षाको अवसर पुग्न जाने देखिन्छ (शर्मा एन्ड शर्मा, २०६४) ।

खुला शिक्षामा स्वः शैक्षणिक प्रक्रिया अवलम्बन हुन्छ । यसमा सिकारूहरू आफूलाई पायक पर्ने संस्था, समय र पहुँच अनुसार सिकाइ प्राप्त गर्ने अवसर पाउँछन् । विशेष रूपमा तयार गरिएका सामग्रीहरू उपयोग गरी अध्ययन गर्न सक्छन् । सिकाइ कार्यनीतिहरूमा बन्देज लगाइएको हुँदैन । UNESCO ले यस २१ औं शताब्दीमा सिकाइलाई चार दृष्टिकोणले लिएको छ । ती हुन्- सँगै बस्नका लागि सिकाइ (Learning to live together), ज्ञानका लागि सिकाइ (Learning to know), कार्य गर्नका लागि सिकाइ (Learning to do) र सिक्नका लागि सिकाइ (Learning to be) (भट्टराई र जि.सी., २०७४) । खुला शिक्षा प्रदान गर्ने शिक्षाका विविध विकल्पहरूबाट यी नयाँ चिन्तनहरूलाई कार्यरूप दिनु पर्छ । भौगोलिक, जातीय, धार्मिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, पारिवारिक जस्ता कारणहरूले शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित व्यक्तिहरूलाई पनि अरू व्यक्तिहरूले पाएसरह गुणात्मक शिक्षाको पहुँच पुऱ्याउनु खुला शिक्षाको उद्देश्य हो । खुला शिक्षाको निम्ति शिक्षाका अवसरहरूमा पहुँच पुऱ्याउनु प्रजातान्त्रीकरणको नीति अवलम्बन गरिएको हुन्छ ।

अध्ययनको विधि

यो अनुसन्धान गुणात्मक ढाँचामा आधारित छ । यस अनुसन्धानमा उद्देश्यमूलक नमूना छनोट विधिको प्रयोग गरी कोरोनाको समयमा अनलाइन कक्षा सञ्चालित गोरखा जिल्लाको एउटा माध्यमिक विद्यालय छनोट गरिएको छ । त्यस माध्यमिक विद्यालयको कक्षा ११ र १२ मा अध्ययन गर्ने सम्पूर्ण विद्यार्थीहरू, अध्यापन गर्ने शिक्षकहरू र प्रधानाध्यापक यस अध्ययनका लागि जनसङ्ख्या हुन् भने उद्देश्यमूलक नमूना छनोट विधिबाट दुइ जना विषय शिक्षक र १० जना विद्यार्थीहरू छानिएको छ । अध्ययनका लागि आवश्यक सूचना कक्षा अवलोकन, खुला अन्तर्वार्ता तथा लक्षित समूह छलफल विधि प्रयोग गरि गरिएको छ । सामान्यतया आवश्यक सूचना सङ्कलनका लागि शिक्षकले अनलाइन कक्षा चलिरहेको अवस्थामा शिक्षकसँग अनुमति लिएर कक्षा अवलोकन गर्ने, सम्बन्धित कक्षामा आवद्ध शिक्षक तथा विद्यार्थीसँग कक्षाकोठाभन्दा बाहिर अन्तर्वार्ता लिने र विद्यार्थीहरूको सानो समूह तयार पारी अनलाइन कक्षाको वर्तमान अवस्था तथा यसको प्रभावकारिताको सन्दर्भमा छलफल गर्ने काम गरिएको छ । यसका लागि शिक्षकसँगै सहयोगी व्यक्तिलाई पनि आवश्यकता अनुसार भिडियो रेकर्ड गर्नका लागि परिचालन गरिएको

छ। प्राप्त तथ्यांकको व्याख्या तथा विश्लेषणलाई अनलाइन कक्षाको अवस्था तथा यसको प्रभावकारीतासँग जोडेर निम्नअनुसार प्रस्तुत गरिएको छः

अनलाइन कक्षाको अवस्था

शिक्षाका वैकल्पिक चिन्तनभित्र अनलाइन कक्षालाई राख्न सकिन्छ। विश्वका विभिन्न देशहरूमा वैकल्पिक शिक्षाको माध्यमका रूपमा अनलाइन तथा भर्चुअल कक्षालाई प्रयोगमा ल्याइएको छ। सन् २०१९ मा चिनको बुहान शहरबाट शुरू भएको कोरोना भाइरस (कोभिड-१९) पछि शिक्षाको विकल्प माध्यमका रूपमा अनलाइन कक्षाले व्यापकता पाएको हो। विद्युतीय सुविधा तथा पहुँच भएका स्थानमा शिक्षण गर्ने व्यक्तिले सिकने व्यक्तिलाई विद्युतीय माध्यमबाट सिकाउने पद्धतिलाई अनलाइन कक्षा भनिन्छ। नेपालमा पनि यस किसिमको अनलाइन कक्षाले वर्तमान समयमा कोरोना भाइरसको विश्वव्यापी महामारीका विचमा विद्यार्थी तथा शिक्षकलाई घरैमा बसेर सिकने र सिकाउने माध्यमका रूपमा जोड्ने काम गरेको छ। नेपालमा उच्च शिक्षाको सन्दर्भमा अनलाइन तथा भर्चुअल कक्षालाई वि.सं. २०७३ पछि नयाँ प्रवर्तनका रूपमा प्रयोगमा ल्याइएकोले यो अभ्यास नयाँ होइन तर विद्यालय शिक्षामा यसको प्रयोगको व्यापकता कोरोना महामारी तथा देशले निरन्तरता दिएको लकडाउन (बन्दाबन्दी) कै अवधिमा भएको हो। वर्तमान समयमा पनि विद्यालय तथा विश्वविद्यालयका हजारौं विद्यार्थीहरू साधारण माध्यमका साथै यस किसिमको अनलाइन कक्षाको माध्यमबाट आपसमा सम्बन्धित भई सिकने र सिकाउने कार्यलाई निरन्तरता दिँदै आएका छन्। नेपाल सरकारले वि.सं. २०७७ असार १ गते देखि विद्यालय शिक्षालाई विभिन्न वैकल्पिक माध्यमको प्रयोग गरी निरन्तरता दिनका लागि गरेको निर्देशन तथा विश्वविद्यालय अनुदान आयोगले उच्च शिक्षामा परीक्षाको तरिकाका रूपमा अनलाइन पद्धतिलाई मान्यता दिएपछि नेपालमा विद्यालय तहदेखि उच्च शिक्षा सम्म अनलाइन तथा भर्चुअल कक्षाको व्यापक रूपमा प्रयोग हुँदै आएको छ (सिकाइ सहजीकरण निर्देशिका, २०७७)। नेपाल सरकारले वैकल्पिक शिक्षाको माध्यमका रूपमा अनलाइन कक्षाका साधन तथा विद्युतीय सुविधा पुगेको वा नपुगेको सन्दर्भमा पाँच किसिमबाट स्रोत तथा साधनको वर्गीकरण गरी त्यस अन्तर्गत अनलाइन कक्षा, इन्टरनेट सुविधा, कम्प्युटर तथा मोबाइलको प्रयोगको अवस्थालाई पहिलो श्रेणीमा राखेको छ।

अनलाइन कक्षालाई वैकल्पिक शिक्षाको एउटा माध्यम मानिरहँदा सबै व्यक्तिहरूसम्म यस किसिमको विद्युतीय पहुँच, इमेल, इन्टरनेट, कम्प्युटर तथा मोबाइलको सुविधा पुग्न नसकेकोले यस अनलाइन पद्धतिमा सबै विद्यार्थीहरू आवद्ध हुन नसकेको र केही सीमित शहरी तथा विद्युतीय सुविधाको पहुँच भएका स्थानमा मात्र यस किसिमको अनलाइन कक्षाको प्रयोग भइरहेको तथ्यलाई नकार्न मिल्दैन। यस पद्धतिबाट सिमित क्षेत्रका व्यक्तिमात्र लाभान्वित भइरहेको पाउन सकिन्छ। यस सन्दर्भमा गोरखा जिल्लाको सदरमुकाममा रहेको र अध्ययनका लागि छुनोटमा परेको शक्ति मा. वि.मा पनि विद्युतीय सुविधा तथा धेरै विद्यार्थीहरूसँग मोबाइलको उपलब्धता भएकाले अनलाइन माध्यमबाट शिक्षा आर्जन गर्न र शिक्षकहरूलाई सिकाउनका लागि सहज भएको पाइएको छ। उक्त विद्यालयका शिक्षकको प्रतिक्रिया, अनलाइन कक्षा अवलोकन तथा विद्यार्थीसँगको लक्षित समूह छलफलका आधारमा अनलाइन कक्षाहरू आवश्यकता अनुसार बन्दाबन्दीको अवस्थामा मात्र नभई कोरोनाकाल पछि पनि वैकल्पिक माध्यमका रूपमा चलिरहेको पाइएको छ।

अनलाइन कक्षालाई सैद्धान्तिक मात्र नभई व्यवहारीक रूपमा समेत वैकल्पिक माध्यमका रूपमा प्रयोगमा ल्याउन सिकने तथ्यबाट हेर्दा यसको उपयोगितासँगै प्रयोगको सान्दर्भिकता पनि बढ्दै गएको पाइन्छ। सम्बन्धित विद्यालयका विद्यार्थी तथा शिक्षकहरूले यसको प्रयोगलाई उल्लेख गरिरहँदा यस पद्धतिले वर्तमान समयको जटिल अवस्थामा मात्र सहयोग गर्ने नभई भविष्यमा समेत यसको व्यावहारिक पक्षलाई थप बढाउँदै लजाने देखिन्छ। यस अर्थमा अनलाइन कक्षालाई वैकल्पिक पद्धतिको रूपमा मात्र नभई साधारण शिक्षा पद्धतिको आवश्यक पक्षका रूपमा समेत लिन सकिन्छ।

अनलाइन कक्षाको प्रभावकारिता

विश्वका विभिन्न मुलुकहरूमा प्रत्यक्ष कक्षालाई भन्दा अनलाइन कक्षाको प्रयोगलाई पहिलो प्राथमिकतामा राख्न थालिएको छ । संयुक्त राज्य अमेरिकामा उच्च शिक्षामा केवल अनलाइन तथा भर्चुअल कक्षालाईमात्र प्रयोगमा ल्याउने कामको थालनी गरिएको छ । नेपालमा पनि वि.सं. २०७६ साल चैत्र ११ गते देखि नेपाल सरकारले घोषणा गरेको बन्दाबन्दी पछि अनलाइन तथा वैकल्पिक शिक्षाको अभ्यास एकाएक बढेर गएको पाइन्छ । प्रारम्भमा विभिन्न विश्वविद्यालयहरूले अनलाइन कक्षालाई आफ्नो पठनपाठन तथा शिक्षण सिकाइ प्रक्रियाको माध्यम बनाएकोमा वि.सं. २०७७ साल असार १ गते देखि विद्यालय तहमा पनि यस पद्धतिको प्रयोगले निरन्तरता पायो । शहरी क्षेत्रका निजि विद्यालयहरूले भने वि.सं. २०७७ बैसाख १० गते देखि नै अनलाइन कक्षाको आरम्भ गरी आफ्ना विद्यार्थीहरूलाई आफ्नो सम्पर्कमा ल्याउने प्रयास गरेका थिए । यसबाट विद्यार्थीहरूलाई सिकाई अभ्यास तथा बन्दाबन्दीको समयलाई सदुपायोग गर्न मद्दत मिलेको पाइन्छ । ग्रामिण परिवेशका विद्यार्थीहरूका लागि भने यो पद्धति पहुँच बाहिर रहेकाले लामो समयसम्म पनि विद्यालय तहका हजारौं विद्यार्थी र कलेज स्तरका मुलतः स्नातक तहमा अध्ययनरत सयौं विद्यार्थीहरू यस किसिमको सिकाइको माध्यमको पहुँच बाहिर रहेका थिए । माध्यमिक तह, स्नातक तह र स्नातकोत्तर तहका विद्यार्थीहरू समेत आजपनि यस पद्धतिबाट निरन्तर रूपमा लाभान्वित भइरहेका छन् । यसरी हेर्दा नेपालमा वैकल्पिक शिक्षाको माध्यमका रूपमा अनलाइन कक्षालाई सञ्चालनमा ल्याउँदा सबै विद्यार्थीहरू क्रमशः समेटिएको पाउन सकिन्छ । छनोटमा परेको गोरखा जिल्लाको माध्यमिक विद्यालयमा पनि यस किसिमको अनलाइन कक्षाले वर्तमान समयसम्म पनि निरन्तरता पाइरहेको छ । यसबाट सिकाइ सहजीकरण, नियमित कक्षा हाजिरी, वैकल्पिक माध्यमबाट मूल्याङ्कन र परम्परागत शैक्षिक पद्धतिमा सोच रूपान्तरण हुन गई एकातर्फ प्रविधिको उच्चतम प्रयोग र अर्कोतर्फ जटिल अवस्थामा पनि सिकाइ सहजीकरणका लागि अनलाइन कक्षाले प्रभावकारी रूपमा काम गरेको पाइएको छ ।

अनलाइन कक्षाको प्रभावकारिताका विभिन्न पक्षहरू हुन सक्छन् । विद्यालय तहमा यसको प्रभावकारिताका लागि कोरोना महामारी जस्ता समस्या परेको अवस्थामा मात्र नभई यसलाई सामान्य अवस्थामा पनि परिपूरक विधिको रूपमा उपयोग गर्न सकिन्छ । सामान्यतया यस अध्ययनको सिलसिलामा छानिएका विद्यालयहरूमा आवद्ध विद्यार्थी तथा शिक्षकहरूको दृष्टिकोणलाई आधार मान्दा यसको प्रभावकारीता वर्तमान समयमा समयस्यायुक्त अर्थात् कोरोना कालको अवस्थामा निकै उच्च रहेको छ, तर पनि यसलाई निरन्तर रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याउन सकिने भएकाले साधारण शिक्षा पद्धतिको परिपूरकको रूपमा प्रयोगमा ल्याउन सकिन्छ । यसबाट अनलाइन कक्षाको प्रभावकारीता थप बढेर जाने देखिन्छ ।

अनलाइन कक्षाका सकारात्मक परिणामहरू

अनलाइन कक्षालाई प्रविधिको उच्चतम प्रयोगको बाध्यकारी अवस्था मान्न सकिन्छ । यस पद्धतिमा आवद्ध भएपछि मोबाइल तथा कम्प्युटर चलाउन जान्नु पर्ने बाध्यात्मक अवस्था शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूलाई आउने गर्दछ । प्रविधिसँग गरिने साक्षात्कार सहित यसमा व्यक्तिले हासिल गर्ने दक्षताले सामान्यतया वर्तमान समयमा व्यक्तिलाई समायोजनका लागि मद्दत गर्न सक्ने देखिन्छ । यस अध्ययनको क्रममा छानिएका विद्यालयका विद्यार्थी तथा शिक्षकहरूले मोबाइल तथा कम्प्युटर चलाउन जान्नु, अनलाइन जुम तथा अन्य एप्लिकेसनहरू चलाउन जान्नु, सामाजिक सञ्जालको उच्चतम प्रयोग गर्न जान्नु, कठिन परिस्थितिमा पनि सहज रूपमा सिकाइ गतिविधिहरू सञ्चालनमा ल्याउन सक्नुलाई यस पद्धतिको सकारात्मक परिणामको रूपमा लिन सकिन्छ । यसबाट एकातर्फ शिक्षकहरूको पेसागत दक्षता वृद्धि हुने र अर्कोतर्फ विद्यार्थीहरूको पनि सिकाइ समयसापेक्ष सहज बन्दै जाने देखिन्छ । त्यसैले कतिपय अवस्थामा अनलाइन कक्षाका नकारात्मक नतिजाहरू हुँदाहुँदै पनि यसका सकारात्मक परिणामहरूलाई आत्मसात् गरेर अगाडि बढ्दा यसलाई वैकल्पिक मात्र नभई साधारण शिक्षा पद्धतिको परिपूरक प्रक्रियाको रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याउन सक्ने देखिन्छ ।

अनलाइन कक्षाका नकारात्मक परिणामहरू

खुला तथा वैकल्पिक शिक्षाको माध्यमका रूपमा प्रयोगमा आउने अनलाइन तथा भर्चुअल कक्षाले कोरोनाको महामारीको समयमा शिक्षण सिकाइको मुख्य माध्यमको काम गरिरहेको थियो। यस किसिमको विकल्पले वर्तमान समय अर्थात् कोरोना कालपछि पनि निरन्तर रूपमा वैकल्पिक माध्यमका रूपमा काम गरिरहेको छ। नेपाल लगायत विश्वका विभिन्न देशहरूले यसको प्रयोगको दायरालाई फराकिलो बनाएका छन्। गुगल, टिम्स, जुम तथा अन्य अनलाइन सफ्टवेयर मार्फत् यसको प्रयोगको दायरा बढेको भएता पनि उच्च शिक्षण तहका विद्यार्थीहरू भन्दा विद्यालयको तल्लो तहका कलिलो मानसिक अवस्था भएका विद्यार्थीहरूका लागि अनलाइन कक्षाले सकारात्मक भन्दा नकारात्मक परिणामहरू बढाउने देखिन्छ। विद्यालयमा उफ्रने, दौडने, खेल्ने, साथीसँग रमाउने बानी भएका बच्चाहरूका लागि अनलाइन कक्षाले मानसिक नैरास्यता तथा आँखाको कमजोरीलाई स्थान दिएको पाइयो। विद्यार्थीहरू लामो समयसम्म अनलाइनमा बसिरहँदा सम्बेगात्मक नियन्त्रण अस्वाभाविक हुन गई ससाना कुराहरूमा रिसाउने, झर्कने, आत्तिने, मौन बस्ने, एकोहोरो टोलाउने, अनावश्यक तनावको महसुस गर्ने, आक्रोस व्यक्त गर्ने, आफ्ना दाजु भाइ दिदिबहिनीसँग अस्वभाविक व्यवहार देखाउने र मनका कुराहरू सहज रूपमा व्यक्त गर्ने नभई अप्रत्यासीत रूपमा बाहिर ल्याउने गरेको देखियो। त्यसका साथै विद्यालयको तल्लो तहका विद्यार्थीको अनलाइन कक्षामा अभिभावक साथै बसिरहनुपर्ने भएकाले यसबाट बालमनोविज्ञान पनि प्रभावित भएको पाइन्छ। त्यसैले अनलाइन कक्षालाई वर्तमान समयमा प्रत्यक्ष शिक्षाको अनिवार्य विकल्पका रूपमा प्रयोगमा ल्याउनाले माध्यमिक तथा उच्च शिक्षामा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरू भन्दा तल्लो तहमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरूमा नकारात्मक प्रभाव बढि पर्ने र उनीहरूको शारीरिक, मानसिक, सम्बेगात्मक तथा मनोवैज्ञानिक विकासमा समेत प्रभाव पर्न सक्ने देखिन्छ। यस किसिमका नकारात्मक परिणामहरूलाई समयमै न्यूनीकरण अथवा सहजिकरण गर्न सकिएन भने यसको प्रभाव बढ्न गई भविष्यमा समेत यसका प्रयोगकर्ताहरूमा नकारात्मक परिणामले नराम्रो असर पर्न सक्ने देखिन्छ।

निचोड

खुला तथा वैकल्पिक शिक्षा वर्तमान समयमा प्रत्यक्ष शिक्षाको विकल्पमा विकसित भएको नयाँ प्रवर्तन हो। यसको प्रयोग अठारौँ शताब्दी देखि आजको दिनसम्म विश्वका विभिन्न देशहरूमा फरक फरक स्वरूपमा प्रयोगमा आइरहेको

छ। केही समय अगाडिको विश्वव्यापी महामारीको रूपमा रहेको कोरोना भाइरसको प्रभावले शिक्षण संस्थाहरू पूर्ववत् अवस्थामा चल्न असहज भएको कारणले गर्दा अनलाइन तथा विभिन्न वैकल्पिक सिकाइ विधिहरूको प्रयोग गरी सञ्चालनमा आएका थिए। ठुला समूहमा व्यक्तिहरू उपस्थित भई सिकने सिकाउने प्रक्रिया त्यस किसिमका विषम परिस्थितिमा सम्भव हुने देखिँदैन। नेपालमा पनि २०७६ चैत्र ११ देखि शुरू गरेको बन्दाबन्दीको स्वरूप मात्र परिवर्तन भई हाल पूर्ववत् अवस्थामा जाने क्रममा रहेको छ तर यसको पूर्ण रूपमा अन्त्य भएको छैन। त्यसैले यस विषम परिस्थितिमा शिक्षण संस्थालाई गति प्रदान गर्न भन्दा पनि तिनीहरूको अस्तित्वलाई टिकाइ राख्न र शिक्षक विद्यार्थी तथा विद्यालय र समुदाय बिचको सम्बन्धलाई निरन्तरता दिन अनलाइन कक्षा सञ्चालन गर्नु राम्रो देखिन्छ। यस कक्षाबाट विद्यार्थीहरूमा सिकाइका अतिरिक्त नकारात्मक प्रभाव समेत परेकोले त्यसतर्फ सरोकारवालाले समयमै ध्यान दिनु पर्दछ। माध्यमिक तथा उच्च शिक्षामा यसको प्रयोगलाई बढाउँदै लैजानु राम्रो कुरा हो भने विद्यालयको तल्लो तहमा आवश्यकता अनुसार निश्चित समयका लागि मात्र यसको प्रयोग गरी अनलाइन माध्यमबाट दबावमूलक भन्दा पनि सहयोगात्मक क्रियाकलापहरूलाई प्रश्रय दिनु राम्रो हुन्छ। सकेसम्म विषम परिवेशमा शैक्षिक सत्र खेर जान नदिनु नै उत्तम हुन्छ तर विद्यार्थीमा अनपेक्षित परिणाम आई भविष्यमा योग्य नागरिक तयार पार्न समस्या सिर्जना हुनु भन्दा वैकल्पिक शिक्षा तथा अनलाइन कक्षालाई सिकाइ सहजीकरणको माध्यमका रूपमा प्रयोगमा ल्याउनु सान्दर्भिक हुने देखिन्छ। यस किसिमको वैकल्पिक विधिलाई शिक्षण संस्थाहरूले आवश्यकता अनुसार कुनै पनि अवस्थामा प्रयोगमा ल्याउन सक्ने गरी तयारी अवस्थामा बस्नु निकै उपयुक्त हुने

गर्दछ । त्यसैले अनलाइन कक्षालाई साधारण शिक्षा पद्धतिको विकल्पका रूपमा मात्र नभई परिपूरकका रूपमा प्रयोगमा ल्याउन सकेको अवस्थामा यसको प्रभावकारिता तथा सान्दर्भिकता सापेक्षित रूपमा बढेर जाने देखिन्छ ।

श्री विदुर बानियाँ, गोरखा क्याम्पस, गोरखामा पाठ्यक्रम तथा मुल्याङ्कन विभागमा शिक्षण सहायकको रूपमा कार्यरत हुनुहुन्छ । शिक्षा मनोविज्ञान र कक्षाकोठा शिक्षणमा विशेष रूचि राख्ने बानियाँका अनुसन्धानमूलक लेखहरू विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित छन् ।)

सन्दर्भसामग्री

कार्की, उपेन्द्रकुमार (२०५४), शिक्षाको आधार, काठमाडौँ : भृकुटी पुस्तक भण्डार ।

कोइराला, विद्यानाथ (२०६४), शिक्षामा वैकल्पिक चिन्तन, काठमाडौँ : एफो नेपाल ।

भट्टराई, होमनाथ (२०७४), शिक्षाको दर्शनशास्त्रीय र समाजशास्त्रीय आधार, काठमाडौँ : जुपिटर प्रिन्टिङ एण्ड पब्लिसिङ हाउस ।

भट्टराई, होमनाथ र जि.सी., कृष्ण बहादुर (२०७४), शिक्षाका आधारहरू, काठमाडौँ : जुपिटर प्रिन्टिङ एण्ड पब्लिसिङ हाउस ।

वाग्ले, मनप्रसाद (२०५३), शिक्षाको आधार, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, चिरञ्जीवी र शर्मा, निर्मला (२०६४), शिक्षाको दर्शनशास्त्रीय र समाजशास्त्रीय आधार, काठमाडौँ : एम.के. पब्लिसर्स एण्ड डिष्ट्रिब्यूटर्स ।

शिक्षा मन्त्रालय (२०७७), सिकाइ सहजीकरण निर्देशिका, काठमाण्डौँ : लेखक ।